

Comenius hatása a Svéd Birodalomban és Magyarországon

Büdi Regina

Bevezetés

Alábbiakban annak bemutatására törekszem, hogy Comenius milyen hatást gyakorolt a finnországi népművelésre, illetve a korabeli iskola- és oktatásrendszer fejlesztésére. Ezeket a hatásokat jól lehet érzékelni a finn pedagógiatörténet kiemelkedő személyiségének, idősebb Johannes Gezeliusnak a munkásságában. Északi rokonaink 17. századi kultúrtörténete kevésbé ismert Magyarországon, emiatt először röviden ennek a kornak a fontosabb mozzanatait kell érintenünk, az egyház és állam együttműködésének, a reformáció hatásának és a kor szellemi háttérének főbb jellemzőivel. Ezáltal talán jobban kirajzolódik az a milió, amelyben az idősebb Gezelius igyekezett munkálkodni. Tanulmányom második felében Comenius Finnországra és Gezelius munkásságára gyakorolt hatását veszem górcső alá, és rámutatok a kettőjük közötti különbségekre is. Végül a teljesség igénye nélkül szólok Comenius magyarországi tevékenységeiről és a magyar iskolarendszerre tett hatásáról, amelyet összehasonlítok a Svéd Birodalomban végzett munkájával.

Finnország az 1600-as években – történelmi áttekintés¹

Finnország a 12. század közepétől svéd fennhatóság alatt élt. A keresztes hadjáratok eredményeként egyre több svéd érkezett a keleti területekre, s Finnország lassan beépült a birodalom szervezetébe. A kalmari unió 1523-as felbomlása után Svédország élére Gusztáv Vasa került királyként, Finnország pedig egyre szorosabban a Svéd Birodalom részévé vált.

A 17. század elejére a Svéd Birodalom nagy, az akkori európai politikát meghatározó birodalommá nőtte ki magát. 1611-ben II. Gusztáv Adolf lett a király, aki belső békére törekedett és megengedő nemzetiségi politikát alkalmazott, így a finnek is fejlődhetek a Svéd Birodalmon belül. A finn nyelvű írásbeliség ebben az időben fejlődött ki Agricola,² Olaus Petri és a Gezeliusok hozzájárulásával. II. Gusztáv Adolf halála után Axel

¹ E fejezethez a következő műveket használtam fel: HALMESVIRTA, ANSSI: Finnország története. Debrecen, 2002. (továbbiakban: HALMESVIRTA, 2002.) 67–79., 90–92., 96–110. p.; KARONEN, PETRI: Pohjoinen suurvalta Ruotsi ja Suomi 1521–1809. Helsinki, 2008. (továbbiakban: KARONEN, 2008.) 236–243. p.; LEHTINEN, ERKKI: Hallituksen yhtenäistämispoliittika Suomessa 1600-luvulla. Helsinki, 1961. (Historiallisia Tutkimuksia 60.) (továbbiakban: LEHTINEN, 1961.) 107–109., 120–127., 145–150., 154–156. p.; LEHTONEN, TUOMAS M. S. – JOUTSIVUO, TIMO: Suomen kulttuurihistoria I. Taivas ja maa. Helsinki, 2002 (továbbiakban: LEHTONEN–JOUTSIVUO, 2002.); LUUKKO, ARMAS: Suomen historia VIII. (1617–1721). Porvoo, 1967. 261–262., 271–304., 322–333., 382–429., 464–488. p.; ZETTERBERG, SEPPO: Suomen historian pikkujättiläinen. Helsinki, 1997. 223–234. p.

² Mikael Agricola (1510 k.–1557): reformátor, bibliafordító, a finn irodalmi nyelv megteremtője, turkui püspök.

Oxenstierna³ irányította a birodalmat, míg Krisztina királynő nagykorú nem lett (uralkodása:1632–1654). Az osztott monarchiás Svéd Birodalom Európa egyik legjobban működő országa lett, amelyben a király/nő kancellárok segítségével uralkodott.

Az 1600-as évek derekán Finnország kancellárja Pietari Brahe volt,⁴ aki minden igyekezetével és a birodalmi szervek jóváhagyásával próbálta fejleszteni Finnországot. Idejében több várost alapítottak, a meglévőket fejlesztették, kialakították az út- és postahálózatot, rendezték az adózási és az igazságszolgáltatási rendszert, szigorították az ellenőrzéseket, megújították az iskolarendszert. (Például neki köszönhető a Turkui Akadémia is.) A 17. század nagy része háborúzással telt, Németországgal, Dániával, Lengyelországgal, Oroszországgal állt szemben a Svéd Birodalom, utóbbival a finn területeken zajlottak csaták, ami megviselte a finn népet. A 30 éves háborút (1618–1648) lezáró vesztfáliai béke következményeként Németország északi területei is Svédország részévé váltak. A Svéd Birodalom X. Károly idejében érte el a legnagyobb kiterjedését.

XI. Károly a század végén erőskezűen, abszolutisztikusan kormányozta országát, és kemény redukcióval teremtette meg a háborúhoz szükséges forrásokat. Ellentétje volt azonban az őt követő XII. Károly, és az így meggyengült, emberhiánnyal küzdő birodalom már nem bírta egyszerre az oroszok, dánok és lengyelek támadásaival. A nagyhatalmi időszakban (az 1600-as évek elejétől az 1700-as évek elejéig) a svéd király egyeduralkodó volt, ő volt a birodalmat összetartó erő. Országgyűléseket hívott össze, és a nép érdekeit igyekezett szem előtt tartani, elsősorban azért, hogy az alsóbb rétegek biztos támaszt nyújtsanak később a háborúkban. A belső béke fenntartására törekedett.

Finnországnak keleti határterületként nagy jelentősége volt. Hosszú időn keresztül maguk a finnek sem érezték szükségét a svédektől való elválásnak. Ugyanazok a jogok illették meg őket, mint a svédeket, a törvényszékkel pedig képviseltetni tudták érdekeiket. Önálló földrajzi egységként emlegették őket, önálló nyelvük volt.

Állam és egyház viszonya

1593-ban az uppsalai döntés értelmében hivatalosan is lutheránus lett a Svéd Birodalom. Az uralkodó államegyházzá tette az evangélikus vallást, és az egyházi vezetők is az ő irányítása alá kerültek. Megfosztotta a püspököket a kinevezési joguktól, államosította az egyházi kincstár nagy részét.

A középkori Finnország legnagyobb városának Turku számított, itt volt a káptalan és a megyés püspök székhelye. A XIV. század végétől csak finn származású püspököket választottak. A másik püspöki székhely Viipuri volt, de mivel a bizonytalan státusú orosz határ mentén helyezkedett el, nem volt világos, mely területek tartoztak hozzá. Ráadásul háborúk idején az ortodoxok közelsége is gondot okozott. Viipurit többször is igyekeztek a turkui egyházmegegyébe beleolvasztani, sikertelenül.

³ II. Gusztáv Adolf kancellárja, haladó gondolkodású svéd államférfi. A király halála után a régens kormány vezetője lett, s ő irányította a svéd hadsereget is. Jelentős fejlesztéseket hajtott végre a hivatali rendben és az oktatásban.

⁴ Svéd államférfi, katona, Finnország főkormányzója (1637 és 1640, valamint 1648 és 1654 között).

Luther és Kálvin szerint is a világi vezető feladata biztosítani az egyháznak az evangélium hirdetéséhez szükséges állapotokat és védelmezni az egyházat, szavaikat azonban a világi vezetők sokszor félremagyarázták, és teljhatalmú uralkodást értettek alatta.⁵ A gyakorlatban a Svéd Birodalomban például ez úgy történt, hogy XI. Károly olyan egyháztörvényt (1686) fogadtatott el, mely az uralkodó részéről nagyfokú beleszólás lehetőségét biztosította az egyház ügyeibe és működésébe. Ez közel kétszáz évig volt érvényben Finnországban.⁶

Az egyház helyzete a reformáció idején

A finn vallástörténetben váltakoztak a nyugodt és a változásokkal teli századok. A keresztyénség kezdeti szakaszára a pogánysággal való hosszú harc, majd a reformáció során a lassú épülés és építés volt a jellemző. Az ellenreformációnak semmiképp sem volt olyan nagy ereje, mint más nyugat-európai országokban. A finn evangélikus egyház szervezete nagyrészt a katolikusén alapszik. A reformáció ugyan próbálta megváltoztatni ezt, de az évszázados rendet már nem lehetett megbontani, ez csak néhány helyen változott meg.⁷ Errefelé a reformáció mérsékelt ága hatott, így nem robbanásszerűen következtek be a változások.

Az 1533-ban püspökségre kerülő Martinus Skytte idején kezdődtek el a finn többségű területeken az anyanyelvű istentiszteletek. Bár az írott finn nyelv még gyerekcipőben járt, a fontosabb imádságok finnül hangzottak el. Skytte fiatalokat küldött Wittenbergbe, hogy hallgassák Luthert és Melanchthont. Az őt követő püspök, a nagy reformátor, a finn írásbeliség megteremtője, Mikael Agricola is hallgatta az ő tanításait. Lefordította Luther pár zsolttárát, s imádságoskönyvét is Luther *Betbüchlein*-je nyomán formálta, bár példaképének Melanchthont tartotta.⁸

Az uralkodó már a 16. század elejétől egyre inkább beleszólt az egyház ügyeibe, így a vallási és világi karrier nem vált el egymástól. A káptalan hatalmát korlátozták, majd mindenféle ítélethozatalt és bíraskodást átvett tőle az állam, a végső döntés hatalma pedig sokszor a királyi felség kezében volt.⁹ Ennek ellenére az iskolák működtetése nagyrészt az egyház kezében volt, s ez így is maradt még mintegy 300 évig.¹⁰

⁵ ALVINCZI PÉTER: Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből. Szerk.: Heltai János. Bp., 1989. (továbbiakban: ALVINCZI, 1989.) 244–245. p.

⁶ HALMESVIRTA, 2002. 95–96. p.; LAASONEN, PENTTI: Suomen kirkon historia 2. Vuodet 1593–1808. Porvoo, 1991. 1–32. p.; KARONEN, 2008. 247. p.; Oma Maa. Tietokirja suomen kodeille. I–III., VIII. Ed.: Linkomies, Edwin. Helsinki, 1958. (továbbiakban: OM.) 3. köt. 172. p.; PIRINEN, KAUKO – LAASONEN, PENTTI: Lukion kirkkohistoria. Jyväskylä, 1978. 80. p.

⁷ OM. 2. 151. p.; OM. 3. 169. p.

⁸ HÄKKINEN, KAISA: Agricolasta nykykieleen. Juva, 1994. (továbbiakban: HÄKKINEN, 1994.) 43. p.; OM. 1. 74–77. p.

⁹ PIRINEN, KAUKO: Turun tuomiokapituli 1276–1976. Turun arkkhiippakunnan tuomiokapituli. Turku, 1976. 140–146. p.

¹⁰ HEIKKINEN, ANTERO: Perinneyhteisöstä kansalaisyhteiskuntaan. Koulutuksen historia Suomessa esihistorialliselta ajalta itsenäisyyden aikaan. Helsinki, 1969. (továbbiakban: HEIKKINEN, 1969.) 39–40. p.; OM. 1. 78–79. p.

A finn reformációnak az a különlegessége, hogy hamarabb kezdett el terjedni, mint ahogy az arról tanító könyveket kiadták, s mielőtt a Bibliát egészében finnre fordították volna, s a nép írni és olvasni tudó emberekből állt volna. Ebből fakadóan Agricola felismerte, hogy a papképzés is nagyon fontos, így szorgalmazta a turkui iskola fejlesztését. Indítványát, tervét a következő turkui püspök, Paulus Juusten is támogatta.¹¹

1627-ben Rothoviust nevezték ki püspöknek, aki igen negatívan festette le Finnország helyzetét. Püspökségének ideje alatt az egyházfegyelem és a minden gyülekezetre kiterjedő tanítás volt az uralkodó. A nagy fegyelem betartása végett alkalmazta a szégyenpadot, a kalodát és a nyilvános megszégyenítést (ezek egyébként a világi igazságszolgáltatás eszközei voltak).¹²

A babona és varázslás a népi hit része volt. A reformáció után a papok több-kevesebb sikerrel igyekeztek kiirtani a boszorkánykodást és babonát. Ebből nőtt ki végül a boszorkányüldözés és a babona üldözése, amely a kor egyik meghatározó jelensége lett. A jogi ítéleteket ezekben a perekben a világi jogi vezetők végezték, de nyilvánvalóan az egyházi személyeknek is volt beleszólásuk. Sok boszorkánypert folytattak, de halálos ítéleteket nem hoztak olyan nagy számban, mint Európa más országaiban. Ekkortájt olyanmire általános jelenség volt a boszorkányüldözés, hogy még az idősebb Gezelius püspök is belekerült egy ilyen perbe. Ilyesféle perek még az 1800-as években is előfordultak.¹³

Az egyház intézménye és működése a 17. században

Az 1600-as évek elejére az egyház intézményrendszere, a gyülekezetek működési rendszere kialakult, a különböző feladatokat ellátó körök és személyek feladatát tisztázták. Rothovius pontos utasításokat adott a templomok építésével, a szegénygondozással, a liturgiákkal, az ünnepekkel, a körutakkal és a meghallgatásokkal kapcsolatban.¹⁴ Igyekezett kiterjeszteni a nép művelését, próbálkozott az iskola- és oktatásrendszer megreformálásával, de Gezeliuséhoz hasonló elvei akkor még csak ritkán valósultak meg a gyakorlatban.

Rothovius túl gyengének tartotta az őt követő Petraeust, Terserust pedig szinkretizmusa miatt elbocsátották püspöki hivatalából. Az erősebb reformációs lutheránus ág ellenére az idősebb Johannes Gezelius választ-

¹¹ OM. 1. 77–78. p.

¹² HALILA, AIMO: Suomen kansakoululaitoksen historia I. Kansanopetus ennen kansankoulua ja kansankoululaitoksen synty. Porvoo, 1949. 18. p.; JUVA, MIKKO: Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhdasoppisuuden hallitsemina vuosisatoina (1600–1808). In: Varsinais-Suomen Historia. VII/3–4. Turku, 1955. 133. p.

¹³ HEIKKINEN, 1969. 87., 166–181. p.; HEIKKINEN, ANTERO: Perinneyhteisöstä kansalaisyhteiskuntaan. Koulutuksen historia Suomessa esihistorialliselta ajalta itseneisyyden aikaan. Helsinki, 1989. (továbbiakban: HEIKKINEN, 1989.) 64–65. p.; NENONEN, MARKO – KERVINEN, TIMO: Synnin palkka kuolema. Suomalaiset noidat ja noitavainot 1500–1700-luvulla. Helsinki, 1994. 10–12., 204–205., 231–232. p.; OM. 1. 80–81. p.

¹⁴ HYÖTYNIEMI, J. E.: Suomen kansanopetuksen historia ennen nykyaikaista kansakoululaitosta. Helsinki, 1942. 24–30. p.; VIKMAN, K. O.: Suomenkansan lukutaidon synty ja kehitys Ruotsin vallan aikana. Helsinki, 1910. 42. p.

tották meg püspököknek 1664-ben, aki a lassú változások időszakában hosszabb ideig ült a turkui püspöki székhelyben. Idejében az egyházi vezetésben az új consistorium mixtum hozta meg a döntéseket, amely egyházi és világi emberekből is állt. Gezelius mind az egyháznak, mind az államhatalomnak megfelelt, ráadásul nem véletlen az sem, hogy pártfogója, de la Gardie¹⁵ kancellár is az irénizmus¹⁶ követője volt.

Oktatás

A Svéd Birodalomban a 16. században kezdett kiépülni az iskolarendszer, először a püspöki székhelyeken és a nagyobb városokban, majd idővel egyre több helyre kiterjedt. Ekkortájt azoknak, akik felsőbb fokozatot akartak továbbtanulni, Közép- és Kelet-Európa egyetemére kellett menniük, de a reformációnak és humanizmusnak köszönhetően az 1600-as években már a Svéd Birodalomban is létesültek egyetemek.¹⁷

Az egyetemeken először a papképzés állt a középpontban. Később a hivatalnokképzés is nagyon fontossá vált az állam számára, de sosem emelkedett felül a teológiai tudományokon. Az egyetemi oktatás előkészítése miatt általános iskolák és gimnáziumok alapítása vált szükségessé, így kiépült az általános népiskola rendszere. A cél az volt, hogy minden faluban működjön iskola.¹⁸

A korabeli iskolákban az alsóbb évfolyamokon a trivium, felsőbb évfolyamokon a quadrivium volt a követelmény. Finnországban alapfokú oktatási intézmények Turkuban, Viipuriban, Raumában, Porvoo-ban voltak, ide elsősorban a tehetősebbek járathatták gyermekeiket. Egyetemi tanulmányaikat az északi gazdagabb családok gyermekei külföldön végezték (Párizs, Prága, Erfurt, Wittenberg, Lipcse, Rostock). Az első egyetemet a térségben 1477-ben Uppsalában alapították, később, 1640-ben Turkuban jött létre hasonló, aztán Tartuban, Viipuriban, Lundban is megnyitottak az egyetemek kapui. A Turkui Akadémia az Uppsalai Akadémia mintájára jött létre, a hasonló működési elvnek a vallási – és ebből kifolyólag a politikai – egység megtartása is célja volt. Az egyetemeken a tanítás külföldi humanista mintára latinul folyt.¹⁹

¹⁵ Jaakko De la Gardie (1583–1652) hadvezér, finnországi kancellár. A „Lusta Jákob” nevet kapta, mivel a svéd-orosz háborúban hat évig időzött hadseregével Moszkvában. A svéd államhatalom egyik legfontosabb képviselője volt Tallinnban és Rigában is.

¹⁶ Az irénizmus görög szó, eredeti jelentése: béke. Teológiai irányzat, ahol békét igyekeznek teremteni a különböző protestáns felekezetek között. A heidelbergi egyetem professzora, David Pareus volt a mozgalom elvi megalapozója és vezére. Nem dogmákkal, hanem a hit gyakorlati felhasználásával és a közös pontok keresésével igyekeztek ezt elérni. Hangsúlyozták a nevelés fontosságát. Egységesítő törekvéseik miatt többször szinkretizmussal vádolták őket. Bővebben ld.: ALVINCI, 1989. 233–234. p.

¹⁷ A 16. és 17. századi iskolarendszerről világos és rendszerszerű képet ad: IISALO, TAIMO: Kouluopetuksen vaiheita keskiajan katedraalikoulusta nykyisiin kouluihin. Helsinki, 1988. 44–58. p. Ld. még: KARONEN, 2008. 280–289. p.; LEHTONEN–JOUTSIVUO, 2002. 349–351. p.

¹⁸ MALMIO, BRUNO: Luonnonopin opetuksen kehitys Maamme oppikoulussa. Helsinki, 1933. (továbbiakban: MALMIO, 1933.) 14. p.; HALMESVIRTA, 2002. 88–89. p.

¹⁹ LEHTINEN, 1961. 268. p.; MALMIO, 1933. 8. p.

Az anyanyelvre, a finn nyelv oktatására még a reformáció idején sem fektettek nagy hangsúly, mivel a humanizmus hatására az antik irodalom és így a latin nyelv került előtérbe, a hitújítás pedig a tantételekre összpontosított. A népművelést az egyházra bízta, ahol a katekizmus megismertetése miatt érezték fontosnak az olvasás megtanítását. A papok melletti „lukkarik”, azaz tanító kántorok voltak azok, akiknek feladatuk volt a népművelése, tanítása, erkölcsi nevelése, így épülhetett ki az általános népiskola rendszer. A lukkarik helyzetét Gezelius törvényei erősítették meg.²⁰

Az 1600-as években a finn népművelés atyjának nevezett idősebb Johannes Gezelius sokat tett az oktatás fejlesztéséért. Több művét is ennek szentelte (*Encyclopaedia synoptica*, *Examen ordinandorum*, *Perbreves commonitiones*, *Yxi paras lasten tawara*, *Methodus Informandi*, *Cathechismi appendix*). A változtatásokhoz alapvetően a svéd iskolarendszer megújítása vezetett, melyet II. Gusztáv Adolf szorgalmazott. A reform során az új, realista comeniusi irányt igyekeztek követni, így jött létre a többlépcsős, egymásra épülő iskolarendszer.²¹

A vidéki iskola alapszintű oktatást nyújtott (ahol ilyen nem volt, ott a lukkarik tanítottak, illetve a diákok oktatták egymást). A következő lépést a városi iskola, a trivialekoulu²² jelentette, majd a gimnáziumon át az egyetemre vezetett az út. A trivialekoulu második osztálya volt az úgynevezett reál és apologista osztály, amelyet hivatalnokképzésre szántak. A cél az volt, hogy mindenki iskolába járhasson, mert Gezelius szerint ehhez mindenkinek joga volt.²³

A birodalmi egyházat érintő korabeli eszmék

A reformáció után főleg Németalföldön zajlottak heves hitviták. A felekezetek közötti nézeteltérések, a humanizmus tanainak a keresztyén tanokkal való ötvözése, a lassan előretörő, újjáéledő természettisztelet sok olyan irányzatot szült, mely a Svéd Birodalomban is éreztette hatását. Az eszmék terjedése az akkor oly általános peregrinussággal függött össze.

Az egyik legnagyobb vita a lutheránusok és a kálvinisták között zajlott. Ennek finnországi hatása egyértelműen kálvinistaellenes nézeteket szült a

²⁰ LEMPIÄINEN, PENTTI: Piispan- ja rovastintarkastukset Suomessa ennen isovihaa. Helsinki, 1967. (Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Toimituksia 73.) 140–142., 333–334. p.; HÄKKINEN, 1994. 57–60. p.

²¹ MALMIO, 1933. 8–10. p.

²² Trivialekoulu: az 1500–1700-as években meglévő ötosztályos finn alapfokú oktatási intézmény, melyet a gimnázium követett. A megnevezés a latin artes liberales trivium-ból származik, ebben a grammatika, dialektika és retorika oktatása volt a fő cél. Az 1649-es oktatási törvények megszületésével már alapfokú és felsőfokú trivialekouluról beszélhetünk. A név az 1800-as évekig használatos volt. Munkám során meghagyom a finn nevét, mert nem találtam rá azonos jelentéstartalommal rendelkező magyar szót.

²³ HAAVIO, MARTTI: Kansankirkkomme ja kansansivistystyö. Helsinki, 1947. 57–60. p.; LEHTONEN–JOUTSIVUO, 2002. 346–349. p.; TÄHTINEN, JUHANI – SKINNARI, SIMO: Kasvatus- ja koulukysymys Suomessa vuosisatojen saatossa. Turku, 2007. (Kasvatusalan tutkimuksia 29.) (továbbiakban: TÄHTINEN –SKINNARI, 2007.) 22–35. p.

szigorú lutheránus orthodoxok²⁴ körében. Viszont a mérsékelt lutheránusok, melanchthoniánusok a „via media” szellemében igyekeztek az efféle vitákban kompromisszumokra törekedni.²⁵

Az oktatásban az uralkodó irányzat a reformokig a humanizmus volt. Az 1500-as évek végétől azonban, ahogy a természettudományok fejlődtek, és új pedagógiai eszmék jelentek meg Európában, az efféle könyvízü tudás és a felmondásos oktatási módszer egyre több kritikát kapott. Az 1600-as évek elején nagy hatással volt az oktatásra Pierre de la Ramée (Ramus) (1515–1575), majd követői, a rámisták. Ramus az iskolarendszer megújítását, az iskola társadalmat javító hatását, a retorika és a logika fontosságát hangsúlyozta. Az érzékelésen és tapasztaláson alapuló metódust tartotta szem előtt, és a modern nyelvek oktatását tanácsolta. A társadalmi szempontból átalakuló, éppen az iskolarendszer megújítását végző Svéd Birodalomban könnyen akadt követőkre (ilyen volt például Johannes Raumannus, aki Marburgban tanult, vagy maga a Skytte tanítvány II. Gusztáv Adolf).²⁶

A 17. század közepétől Gezelius került a turkui püspöki székbe, aki a mérsékelt lutheránusokhoz tartozott, a „via media” képviselője volt. Őt szánták békítőnek az Akadémián folyó különböző vitákban. Gezelius még tartui és rigai működése alatt ismerkedett meg az irénizmussal. Mivel azonban ebben az időszakban az irénizmus híveit szinkretizmussal, illetve kálvinizmussal vádolták, püspöksége alatt nem hangoztatta nyíltan ilyen nézeteit.²⁷

Finn nyomdák a birodalomban és a finn írásbeliség kialakulása

A nyomdák létesülése nagymértékben hozzájárultak az oktatás terjesztéséhez. A 16. század elején a Svéd Birodalomban két nyomda is működött (1543-tól Stockholmban már finn nyelven is nyomtattak), a finn nyomdaalapítások viszont 1617-ben és 1639-ben is kudarcba fulladtak, pedig még a királynőhöz is elmentek engedélyért az egyetem előjárói. Végül 1642-ben jött létre az első finn nyomda Turkuban. Az egyetemtől kevés pénzhez jutó nyomda gyengén működött, így 1668-ban Gezelius saját nyomdát alapított, ahol kiadta műveit. Ekkortól már két nyomda volt Turkuban, svéd mintára a püspöki és az akadémiai.²⁸

Az akadémiai könyvnyomda ezután a püspöki árnyékába került, majd a háború miatt Svédországba kellett menekülnie. Apja után az ifjabbik Johannes Gezelius lett a püspöki nyomda tulajdonosa, amely majdnem minden finn nyelvű könyv nyomásának jogával rendelkezett. A finn nyomdák mellett Stockholmban továbbra is nyomtattak finn nyelvű könyveket.

²⁴ Ez esetben az orthodox az igazhitőséget, azaz a szigorúbb lutheránus ágat jelenti.

²⁵ A Svéd Birodalomban a szigorúbb ág képviselője Marcus Helsingius, Isacus Rothovius és Olaus Elimaeus volt, ők Wittenbergben tanultak. A mérsékeltebb ág képviselői a marburgi egyetemen Martin Chemnitztól és Balthazar Mentzertől tanultak, legfőbb képviselőjük Sorolainen volt.

²⁶ LEHTONEN–JOUTSIVUO, 2002. 362., 371. p.; TÄHTINEN –SKINNARI, 2007. 29–32. p.

²⁷ LEINONEN, MARKKU: Johannes Gezelius vanhempí luonnonmukaisen pedagogiikan soveltajana. Comeniuslainen tulkinta. Jyväskylä, 1998. (Jyväskylä Studies in Education, Psychology and social research.) (továbbiakban: LEINONEN, 1998.) 63–65. p.

²⁸ HÄKKINEN, 1994. 22. p.; OM. 8. 184–186. p.

Sajnos a nagy északi háborúban, az 1700-as évek elején a turkui püspöki nyomdának is Stockholmba kellett menekülnie.²⁹

A régi finn irodalom nagy része vallásos témájú szövegfordítás volt: maga a Biblia, annak kommentárjai, zsoltároskönyvek, prédikációk, kézikönyvek. Az első finn nyelven írott és nyomtatott könyv Mikael Agricola Ábécészkönyve (*Abckiria*) volt 1543-ban. 1544-ben az Imádságoskönyv (*Rucouskiria*) jelent meg tőle, 1548-ban pedig az Újtestamentum (*Se Wsi Testamenti*). Ezek indították el a röviddel ezután bekövetkező „lavinát”, melyben kb. 3000 könyv készült el. Viszont az egyházvezetési iratok nyelve még az 1700-as évek végéig a latin vagy a svéd volt.³⁰

1602-ben IX. Károly király létrehozott egy bibliafordító bizottságot, szervezettebbé téve ezzel a fordítói-szerkesztői tevékenységet. Ebbe beletartozott az akkori turkui püspök, Ericus Eri Sorolainen, a turkui rektor, Marcus Henrici Helsingius és több különböző egyházi méltóság. Ez a bizottság hamar feloszlott, de a következő fordítócsoporthoz munkája már hatékonyabb volt. Ez 1638-ban alakult meg, céljuk a hibák javítása és a hiányzó részek pótlása volt az eredeti szöveg alapján. Az Ótestamentum 1640-re, az egész Biblia 1642-re lett kész (*Biblia, Se on Coco Pyhä Ramattu*). Mind méreteiben, mind nyomdászati és nyelvészeti szempontból az addigi legjelentősebb munka volt, ez motiválta leginkább a finn nyelv fejlődését. Ám ez az 1642-es Biblia olyan nagy és nehezen mozgatható volt (és főként drága), hogy szükség volt egy újabb, ettől eltérőre. Így Henricus Florinus megszerkesztette a *Sotaraamattut* (Hadi Biblia), amely Agricola bibliafordításaihoz állt közelebb.³¹

Az első egyházi énekeskönyvet az akkori turkui rektor, Jacobus Finno szerkesztette 1580 körül. Az európai gyakorlathoz hasonló módon itt is korábbi, világi dallamokra ültették át az egyházi szövegeket, és így énekeltek a finn nyelvű zsoltárokat. A körülbelül 100 zsoltárnak a nagy részét a svéd énekeskönyvből fordították. A zsoltár- és énekköltészet következő fejlesztője Hemminki Maskulainen volt, aki 1610 és 1614 között jelentetett meg egy zsoltárkönyvet. Az 1600-as évek végére az egyre gyarapodó zsoltárkiadványok kapcsán meg kell említeni id. és ifj. Johannes Gezelius is, akik 1701-ben megjelentették az ún. Új zsoltárkönyvet, melyben már kötöttéssel ellátott zsoltárokat is találunk (*Uusi Suomenkielinen Wirsi-Kirja*).³²

A keresztyén tanok hirdetésének alapműfajához tartoznak a katekizmusok, amelyek rövid, lényegretörő munkák. Különböző finn nyelvű katekizmusok már Agricolánál is találhatók, de az első katekizmusnak nevezett művet Jacobus Finno adta ki 1583 körül. Az 1600-as években több katekizmus is megjelent, többek között Ericus Sorolainené és Johannes Gezeliusé (*Yxi paras lasten tawara*).³³

²⁹ HÄKKINEN, 1994. 24. p.

³⁰ HÄKKINEN, 1994. 44. p.

³¹ HÄKKINEN, 1994. 86–87. p.

³² HÄKKINEN, 1994. 89–91. p.

³³ HÄKKINEN, 1994. 91–93. p.

Comenius szerepe a Svéd Birodalom iskola- és oktatásrendszerének megújításában

Ahogy fentebb olvashattuk, a Svéd Birodalomban az 1600-as években sokat fejlődött az iskolarendszer, mivel a kiépülő közigazgatáshoz hivatalnokokat kellett képezni, s a kereskedelem és ipar fejlődése is megkívánta a képzett szakembereket. Az effajta közös érdekek és azonos célok megerősítették az egységet. II. Gusztáv Adolf megtervezte az iskolák állami irányítását és a hivatalnokképzést, de ezek létrejöttét az egyházi vezetők megakadályozták, így az oktatás az egyház irányítása alatt maradt. Az oktatás és pedagógia fejlődésével járt az oktatási rendszer teljes megváltoztatása is. A kancellár, Axel Oxenstierna a német Ratke és a francia Ramus metódusai alapján igyekezett fejleszteni és kiépíteni az iskolarendszert.³⁴

Laurentius Stigzelius³⁵ kapta a feladatot az új rendszer kidolgozására, ám Oxenstierna meghívta Comeniust is ugyanennek a fejlesztési tervnek a megvalósítására. Comenius a Svéd Birodalomnak tett szolgálata előtt Angliában tartózkodott. Godeffroy Hotton heidelbergi időszakból ismert diák-társa volt az, aki még Angliában közvetített az amszterdami Louis de Geer, Svédország egyik leggazdagabb kereskedője és Comenius között. De Geer érdeklődni kezdett Comenius oktatási reformjavaslatai iránt, és ezzel kapcsolatban Oxenstiernát is befolyásolni tudta. Oxenstierna Németországban tanult, korábban Wolfgang Ratkével, a kor híressé vált német pedagógusával is próbált kapcsolatba lépni és tőle segítséget kérni, de ez nem sikerült. A kereskedő De Geer üzletemberként gondolkodott, és felismerte Comenius tanainak a birodalomra – és saját gazdasági helyzetére – vonatkozó pozitív hatását. Comenius Svédországba utazott, ahol De Geer bemutatta őt az udvarnak (így például Johannes Matthiae, a még kiskorú Krisztina királynő nevelője is találkozhatott vele). Comenius a svédektől a Cseh Királyság segítségét várta, a svédek pedig tőle megoldást az iskolarendszer megreformálására.

Mielőtt Comenius a birodalom iskolareformjába belevágott volna, megnyugtatták a lutheránus svéd püspököket, hogy Comenius nem kálvinista, hanem huszita, így nem álltak az ügy útjába. Azonban Oxenstierna sem értett egyet Comenius pánszofista ideájával, melynek lényege a nagy egységre és békére való törekvés volt. Ennek ellenére engedték Comeniust kibontakozni. De Geer fizette a költségeit, sőt ígéretéhez híven támogatta a cseh testvéreket is, így Oxenstierna megbízólevelével Comenius Elbingenbe elvonulva munkához látott (a mai németországi Elbingen akkor svéd terület volt).

De Geer pénzéért várta Comeniustól a reformtervezetet és a svédeknek szánt tankönyveket. Comenius nem tudta megértetni a svédekkel, hogy a szeme előtt az emberiség megjobbítása lebegett. A diplomáciai ügyek és eszmetársai boldogulása fontosabbak voltak számára, mint tankönyveket írni és egy idegen iskolarendszerbe belenyúlni. De Geer nem vette tudomásul ezeket a tényezőket, siettetta Comeniust, nem volt elégedett vele. Mivel a kálvinistaellenes hullám ekkortájt csapott fel újra a Svéd Birodalomban, Comeniust megvádolták. Az 1644-re nagykorúvá érett Krisztina királynő

³⁴ LEINONEN, 1998. 25–26. p.

³⁵ Stigzelius, Laurentius (1598–1676), uppsalai érsek, egyetemi tanár, arisztotelianus volt a rávista Johann Skyttével és Laurentius Paulinus Gothusszal szemben.

önfejűen uralkodott, politikailag a Svéd Birodalom helyzete gyengült, a csehek helyzetét nem támogatták, így Comenius Svédországhoz fűzött reményei veszendőbe mentek. Bár a királynő szívélyesebben fogadta őt, mint korábbi svéd pártfogói, Comenius pedagógiai munkákkal nem akarta magát tovább terhelni, így mielőbb távozni igyekezett a Svéd Birodalomból, mert megírandó nagy művére és cseh testvéreinek megsegítésére kívánt összpontosítani. Így végül nem a comeniusi iskolatervezet valósult meg a Svéd Birodalomban, hanem egy korábbi, Krisztina királynő 1649-es uppsalai iskolareformja, amely főként a humanista eszme alapján készült el, bár észrevehető volt benne a természetszerű pedagógia néhány újítása is. Comenius pedig hat év után elkeseredetten tért vissza Elbingenből Lesznóba.³⁶

Az, hogy a svédek végül elítélték a comeniusi újításokat, a fejlődés szempontjából előnytelen volt, viszont Comenius így is erősen befolyásolta mind a svéd, mind a finn iskolarendszer megújítását az idősebb Johannes Gezeliuson keresztül.³⁷ Gezeliusnak már korábban is voltak comeniushoz hasonló nézetei, ami a korabeli újítások hasonlóságainak köszönhető, továbbá a pedagógiai újítások megjelenésükkel egymás fejlődését is indukálták.

Idősebb Johannes Gezelius élete³⁸

Idősebb Johannes Gezelius 1615. március 3-án született a gesalai kúriában, Romfertuna községben, Västmanlandban (Västeråsban). Édesapja Johannes Georgius Gezelius földműves volt. Paraszti származása ellenére hétévesen házitánítót kapott, azt a Boetius Mureniumot, aki később a turkui gimnázium lektoraként működött.

1626-ban a västeråsi trivialisiskola küldték. Ekkor már Johannes Rudbeckius püspöki megyéjében II. Gusztáv Adolf és kancellárja, Oxenstierna buzdítására megtörténtek az első lépések az oktatás megújítására, így a fiatal Gezelius már az új rendszerben tanulhatott. 1632-ben a szorgalmas és kiváló diákot érettnak nyilvánították az egyetemi tanulmányok megkezdésére, így az Uppsalai Egyetemen tanulhatott tovább. 1638-ban a Tartui Akadémiára küldték. Ebben az évben a filozófia mesterévé, majd 1641-ben a görög és keleti nyelvek professzorává avatták. 1643-ban a teológia doktora címet is megkapta.

Tartui működése alatt a liivinmaai egyházi vezetőség értékelőjeként is működött, így megismerhette az észti és lett paraszti helyzetét.³⁹ 1649-től tíz évig a dél-svédországi Stora-Skedviben volt vezető pap. 1660-ban Liivinmaa szuperintendense lett, de csak négy évig viselte ezt a címet, mert 1664-ben a turkui püspöki szék várta. Jól tudott finnül és a birodalom keleti területeinek helyzetéről is volt tapasztalata, s a tanulmányai alapján is megfelelő volt a turkui egyházmegye vezetésére. Az egyháztörvények szerkesztésében is voltak már akkorra tapasztalatai, és mindig az arany középut megtalálására törekedett. Az egyetem helyettes kancellárjaként a kiala-

³⁶ KRATOCHVÍL, MILOS V.: Comenius élete. Bp., 1979. 115–139. p.

³⁷ LEINONEN, 1998. 25–28. p.

³⁸ Gezelius rövid élettörténetét ld.: HEININEN, SIMO: Turun piispat Pyhästä Henrikistä Mikko Juvaan. Keuruu, 2008. 87–91. p.

³⁹ LEINONEN, 1998. 29–35. p.

kuló vitákat kellett volna kezelnie, ezt azonban több esetben nem sikerült megtennie, sőt ő maga is vitákba keveredett.

Az egyetemi nyomda mellett megalapította saját püspöki nyomdáját 1669-ben, és ennek kíséretében papírgyárat is működtetett 1667-től, illetve kiadóként is működött.⁴⁰ Minél több könyvet igyekezett eljuttatni az iskoláknak és a gyülekezeteknek; ezek között ott voltak saját művei is.

Rendszeresen püspöki ellenőrző körutakat tett, és körleveleket írt a gyülekezeteknek, hogy az újítások és a fentebbről, állami részről kapott utasítások eljussanak mindenhova, és beteljesüljenek a legkisebb faluban is. A vándoriskola-rendszer neki köszönhető, bár elég kevés helyen sikerült megvalósítania.⁴¹ Úgyszintén követőjére, fiára maradt annak a bibliamagyarázó műnek a befejezése, amelyre 1672-ben XI. Károlytól engedélyt és anyagi támogatást kapott, azonban a korrigáló szervek lassúsága és a teológiai nézeteltérések miatt a mű csak 1728-ra lett kész. Gezelius 1690. január 20-án halt meg Turkuban. A turkui püspöki székben fia követte őt.

Gezelius és Comenius találkozása

Mint mindezekből kiderül, Gezelius az 1630-as években az Uppsalai Egyetemen tanult. Diáktársa volt a kancellár fia, Erik Oxenstierna, aki már apja révén találkozott Comenius tanaival. Ugyanebben az időben tartózkodott a Svéd Birodalomban a skót John Dury, aki irénistaként úgyszintén a comeniusi eszméket hirdette. Így nagyon valószínű, Gezelius már ekkor találkozott a comeniusi természetelvű pedagógiával és gondolatokkal.

Később, tartui tartózkodása idején az Akadémián olyan német és külföldi oktató- és diákcsoport működött, ahol ismert volt Comenius. Például Heinrich Hein német jogprofesszor, az ugyancsak német nemzetiségű Friedrich Menius történelemprofesszor, vagy a tartui fellebbviteli bíróság tagja, Georg Stiernhielm is ehhez a körhöz tartozott. Utóbbival Gezelius jó barátságban volt. Stiernhielm költőként a platonikus természetmisztika irányzatának követője és képviselője volt, Comenius tanainak hirdetője oly módon, hogy Johann Alstedtnek, Comenius tanárának gondolataira támaszkodott. Az ő társaságukban mozogva Gezelius valószínűleg találkozott is Comeniusszal, akinek tanait leginkább a *Janua linguarum reserata aurea* fordítása során sajátította el.⁴²

Id. Johannes Gezelius fontosabb műveiről és azok ideológiai háttéréről

Gezelius munkásságának fontos része volt a könyvírás. Leginkább tankönyveket, egyháztörvény-tervezeteket írt, viszont a korára oly jellemző dogmatikai írásokat hanyagolta. Alaptermészete ebből is jól kivehető. Nem új tanok létrehozására, sem azok szoros követésére és elemezgetésére szánta el magát, hanem a burjánzó magyarázatok és értelmezések közepette kiszűrte azt, amely leginkább illik a munkájához, amelyet leginkább tud alkalmazni. Így nem csoda, hogy műveihez több eszme is kapcsolható.

⁴⁰ LAASONEN, PENTTI: Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia. Helsinki, 1977. (Suomen Kirkohistoriallinen Seura 103.) (továbbiakban: LAASONEN, 1977.) 412–417. p.

⁴¹ HEIKKINEN, 1989. 64. p.

⁴² LEINONEN, 1998. 33–38. p.

Gezelius Comenius-fordítása (*Janua linguarum reserata aurea* = A nyelvek kitért arany kapuja), görög–latin szótára (*Lexicon Graeco Latinum*) és görög nyelvtana (*Grammatica Graeca*) a Tartuban eltöltött évek alatt születtek a ráimizmus és irénizmus szellemében. Ezekhez a nézetekhez hozzátartozik az oktatás fontosságának kiemelése. Gezelius ekkor is találkozott Comenius gondolataival, de pedagógiai tapasztalatai és saját módszerei alapvetően már a kezdetektől hasonlítottak Comeniuséhoz. A görög nyelv tanítása során felmerült problémák megoldására jó eszköz volt a saját és Comenius gondolatainak megvalósítása.

A *Grammatica Graeca* (1647) Gezelius első művei közé tartozik, melyben tömörítette a nagyobb terjedelmű görög nyelvtanokat, majd az egészet az Újszövetségben használt görög nyelvre fordította. Ez volt az első ilyen, a görög nyelv oktatásához szükséges nyelvtan, melyet a finn iskolákban használtak egészen az 1800-as évekig. 1648-ban Comenius *Janua linguarum reserata aurea* című művét fordította ugyanúgy újszövetségi görög nyelvre, majd megszerkesztett egy ehhez kapcsolódó latin–görög szótárt *Lexicon Graeco Latinum* címmel, melyben az összes újszövetségi és *Janua linguarum*beli szó megtalálható volt.⁴³

Comeniusnak a latin nyelv tanításához készült műve, a *Janua linguarum* fordítása során Gezelius pontosan megismerkedett azzal az eszmével, melyet Comenius képviselt. Comenius szerint a világi káoszt és labirintust az ember Istentől és az élet igazi értékeitől való távolmaradása eredményezi. A nevelés, oktatás, tanulás lényege az ebből a labirintusból való kimenekülés, az isteni rendbe való eljutás, az Istennel való együttélés. Az oktatás a társadalom, az emberiség megjobbítását eredményezi, ezáltal Istenhez vezet közelebb. Comenius pánszofisztikus gondolatai mellett pedagógiai módszertanával is megismerkedhetett Gezelius, mert a *Janua linguarum*ban szó van a tanulás folyamatáról, a tanár és diák viszonyáról, a tankönyvekről és a nyelvoktatásról – ezek a kérdések Gezelius későbbi életrészeiben és műveiben visszaköszönek.⁴⁴

Gezeliusnak a görög és héber nyelv iránti szeretete és tisztelete egészen a västeråsi iskolában töltött időre vezethető vissza. A Rudbeckius alatt eltöltött éveket pedig az Uppsalai Egyetem csak megerősítette. A västeråsi iskolában a Biblia eredeti nyelveinek ismeretére és tanítására nagy hangsúlyt fektettek, mivel ezeknek a nyelveknek tudásával a Bibliát eredeti nyelven olvashatták, így a legeredetibb valóságában vizsgálhatták. Ezt a szigorú filológiai irányt Gezelius egész életében képviselte.⁴⁵ Comenius istentiszteletét egyesítette pánszofisztikus nézeteivel. Szerinte a tanulás lehetősége mindenkinek jár, hiszen az visz közelebb Istenhez.⁴⁶ A gyakorlatban ilyenfajta mindenre és mindenkire kiterjedő oktatást Comenius a

⁴³ LEINONEN, 1998. 35–38. p.

⁴⁴ LEINONEN, 1998. 39–54. p.

⁴⁵ LEINONEN, 1998. 58–61. p.

⁴⁶ BRUHN, KARL: Kasvatustopin historian kehityslinjoja. Helsinki, 1969. 176. p.; GRUESØRENSEN, K.: Kasvatuksen historia I. Muinaisuudesta valistukseen. Porvoo, 1961. 252. p.

népművelésben, népnevelésben igyekezett elérni, mivel alapvető emberi jognak tartotta a tanulást.⁴⁷

Gezelius turkui püspökként hasonló szellemben látott hozzá a népműveléshez, tankönyveket írt és törvényeket szerkesztett. Az *Yxi paras lasten tawara*⁴⁸ (a svéd *Ett rätt barna-klenodium* alapján) 1666-ban jelent meg, és szorosan kapcsolódott a korábban megjelent katekizmusok sorához. Tartalmazza az ábécét, Luther kis katekizmusát, kérdéseket, bibliai idézeteket és azok magyarázatait. Hazai forrásai Laurelius, Rudbeckius és Gesenius katekizmusai,⁴⁹ külföldi forrásának Andreas Eichorn *Büchlein für die Kinder*, valamint a morva testvérek közül Lukás Prazsky németre lefordított *Kinderfragen* című műve tekinthető. A keresztyén vallás alapvető szakrális szövegei a diákokat segítő, érthető sorrendben állnak. Gezelius fontosnak tartotta felhívni a figyelmet a tanok életben való alkalmazására is.⁵⁰

Ugyanebben az évben jelent meg a keresztyén tanok tanításához szükséges egyfajta oktatásmódszertan, a *Cathechismi appendix* (1666) is a nagyobb papok munkájának megsegítésére. Gezeliusnak ebben a művében jól érezhető Comenius oktatásmódszertani nézeteinek alkalmazása.

Gezelius *Examen ordinandorum* (1669) című műve is reakció volt a papképzés hiányosságaira. Ebben írta le – a korábbi törvényeket is felhasználva – azokat a követelményeket, amelyek útmutatót jelentettek a tanárok részére és a diákok felvilágosítására. Kitért a nyelvekre, az alpműveltségre és a teológiai felkészültségre egyaránt. A későbbi, 1686-os egyháztörvénykönyvbe nagyrészt ezek a követelmények kerültek be. Gezelius terveit a papképzés színvonalának növelésében azért is tudta olyan sikerrel megvalósítani, mert püspöki és egyetemi alkancellári hatalma lehetőséget adott erre. A szigorú követelmények háttérében a szigorú királyi ellenőrzések álltak.⁵¹

A papképzésben használták *Encyclopaedia synoptica* (1672) című művét is, amely az egyedüli ilyen filozófiai enciklopédikus mű volt akkor-tájt a Svéd Birodalomban. Ez Comenius *Didacticájának* (1628) hatására született. Nem mutatható be mindent, de Gezelius igyekezett minél több tudományágat belevenni. Comenius követve felhívta a figyelmet arra, hogy az iskola fő feladata a diákokat a velük született képességeik szerint a tudományra, művészetekre, nyelvekre tanítani, a jellemüket fejleszteni és őszi kegyességre buzdítani.⁵²

⁴⁷ Comenius a kor újítóinak, Johann Valentin Andreaenak, Rudolf Agricolának és Juan Luis Vivesnek iskolavezetéséről alkotott kritikáira igyekezett a gyakorlatban megoldást találni, részletesebben ld. NÉMETH ANDRÁS – SKIERA, EHRENHARD: Reformpedagógia és az iskola reformja. Bp., 1999. 22–23. p.

⁴⁸ Gezelius művéről és annak forrásáról ld.: LAINE, TUJJA: Johannes Gezelius vanhemman katekizmus ja sen lähteet. In: *Teologinen Aikakauskirja*, 1993. 5. 381–399. p.

⁴⁹ LAASONEN, 1977. 371–373. p.

⁵⁰ LEINONEN, 1998. 92–104. p.

⁵¹ JUTIKKALA, EINO – PIRINEN, KAUKO: Suomen historia. Asutuksen alusta Ahtisaareen. Juva, 1999. 167–168. p.; LAASONEN, 1977. 55–69. p.

⁵² LAASONEN, 1977. 373–378. p.; a természettudományi tárgyról részletesen: MALMIO, 1933. 117–121. p.

A *Perbreves Commonitionest* (1673) a *Cathechismi appendix* kiegészített és bővített verziójának is lehetne nevezni, amelyet Gezelius a püspöki körútjain szerzett tapasztalataival egészített ki. Pedagógiai szempontból a comeniusi természetszerű elveket tükrözi. A gyermekek oktatásáról szóló rendelkezései bekerültek az 1686-os egyháztörvényekbe. Szó esett még benne a könyvhasználatról, a prédikációkról és a vándoriskola rendszeréről.⁵³

Gezelius pedagógiai munkásságának csúcsa kétségkívül a turkui püspökség új oktatási rendszerének kidolgozása volt, ez a *Methodus informandi*ban öltött testet (1683),⁵⁴ melyet az akkori országgyűlésen el is fogadtak. A *Methodus informandi* az oktatási intézményekre terjedt ki, mivel a király nem volt megelégedve az oktatással, nehéznek látta a gimnáziumok és az egyetem együttműködését a sokféle szintű alapképzés miatt. A papságtól egységes iskolarendszer kidolgozását várta el, melyhez a tapasztalt Gezelius nagy segítséget nyújtott.

A *Methodus informandi* a humanista és realista irányzatok összecsapása volt. Ennek a műnek a megírásakor Gezelius felhasználta a comeniusi elveket, de időnként a régi humanista programokhoz nyúlt vissza. Bemutatta a különféle iskolatípusokat és azok működtetési feltételeit. Ugyancsak előkerülnek a comeniusi gondolatok akkor, amikor arról beszél, hogy mindenkinek joga van tanulni, még a gyengébbeknek is, már kisgyermek kortól; kor szerint különböző módszerrel, de oktatni kell, a tanulás és a megismerés örömeire kell fektetni a hangsúlyt, illetve szól a tanárok és szülők felelősségéről is. Szó esik az antik irodalom megfelelő időben és helyen való használatáról, valamint a tapasztalaton alapuló oktatás fontosságáról.

Comenius *Orbis pictus* (1658) című, képes leíró tankönyvét Gezelius 1680-ban svédre fordította. Ezt az 1700-as évek végéig használták a finn iskolákban. A képekben bemutatott világ a gyermekek kezébe adott kicsinyített mindenség, a pánszofista filozófia gondolatait tükröző tankönyv.

Gezelius Comenius alkalmazójaként – Hasonlóságok és különbségek

A fentebbi műbemutatókból jól kitűnik, hogy Gezeliusnak a *Janua linguarum* után keletkezett, az oktatással, ill. az egyház- és iskolareformmal kapcsolatos művei comeniusi szellemben készültek. Már korábban is lépten-nyomon felfedezhetők Gezeliusnál Comenius gondolatai, ám minden esetben nagyon fontos kiemelni azt, hogy Gezelius nem másolója, hanem alkalmazója volt Comenius módszereinek és gondolatainak. Pont emiatt ért el fejlődést Gezelius a finn oktatásban, mert a hazaihoz igazította a metódust, és ami nem volt megfelelő, azt átalakította. Az alkalmazást leginkább a gyülekezeti katekizmusoktatásról alkotott törvényeiben láthatjuk.

Gezelius Comeniustól vette át, alkalmazta és alkalmaztatta a természetszerű pedagógia elveit, például a gyermekek tiszteletét, a tanulás örömeinek és a lelkesedésnek a fenntartását, az alapok megtanítását. A szerkezet bemutatásának fontosságát, majd a lassú tempóban a könnyebbtől a nehezebbig való haladást, végül az összefüggésekre való rávezetést, a gya-

⁵³ LEINONEN, 1998. 121–122., 131–133. p.

⁵⁴ A műről részletesebben ld.: LEINONEN, 1998. 108. p.

korlati alkalmazásra való felhívást és az ismétlést. A kiindulópontot a gyermek képességének és tudásának feltérképezése jelentette, a gyermek kora meghatározta a megfelelő metódus használatát. A tanártól elvárta, hogy türelmes, kedves és előrelátó legyen. A segédanyagok és prédikációk érthető, egyszerű és világos volta elvárás volt; ugyanígy a szülők szerepe és az otthoni nevelés fontossága, a kisgyermek mihamarabbi tanítása, a diákok esetében egymás segítése.

Másrészt azt is nagyon fontos hangsúlyozni, hogy a természetszerű pedagógia mellett Gezelius eszmerendszerében saját tapasztalatait, iskoláinak hatását, más korabeli eszmék és gondolkodók nyomait is felfedezhetjük. Az antik gondolkodók, humanisták, reformátorok, realisták, egyházatyák között is bőven akadnak olyan emberek, akik a comeniusi gondolatokkal párhuzamos elveket vallottak, de olyanok is, akik nem egészen értettek egyet Comeniusszal. Ebből adódóan vannak olyan részterületek, ahol Gezelius és Comenius véleménye eltért.

Comenius az anyanyelvoktatásra helyezte a nagyobb hangsúlyt és az idegen nyelveket csak idősebb korban ajánlotta, ezzel szemben Gezelius már a korai szakaszban is tanácsolta a görög és héber nyelvek oktatását. Fontos különbség az is, hogy míg Comenius mindig a legalapvetőbbtől való indulásról beszél, addig Gezelius felhívja a figyelmet, hogy meg kell vizsgálni, mit tud már a gyermek, mit tanult meg eddig, és attól a ponttól kell folytatni az oktatását. Az olvasás megtanításával kapcsolatban Gezelius a német mintákat követte, nem pedig Comeniust. Mikor Gezelius a mindennapi tanulás szükségéről beszél, a lutheránus hagyományok szerint szűkebben értelmezett keresztyén irodalom használatára gondol, Comenius pedig szélesebben, más irodalomra is. Gezelius rendelkezik a házi feladat lényegéről, Comenius azonban egyáltalán nem hozza szóba azt, szerinte minden feladatot az iskolában kell megoldani.⁵⁵

Szólnunk kell arról is, hogy bár Gezelius nagyrészt egyetértett Comenius pedagógiai gondolataival, filozófiájával azonban nem teljesen. A szigorú lutheránusok a kálvinistákhoz közel állókat, illetve a szinkretistákhoz húzókat hamar észrevették, és keményen ellenük fordultak. Így nem véletlen, hogy a Stora-Skedvi-i időszakában Gezelius tanára, Laurelius igyekezett láthatatlanul is távol tartani Comeniustól.⁵⁶

Gezeliusnak néhány esetben nehézséget okozott a lutheránus oktatási hagyomány, illetve a humanista eszmények közötti döntés az oktatásban. A keresztyén hit és a pogány antik írások kevésbé fértek meg egymás mellett, így Gezelius többször hangsúlyozta a klasszikus nyelvek tanításához a bibliai szövegek használatának szükségességét.⁵⁷ Ezért azonban nagy kritizálója, Achrelius elítélte Gezeliusot, amiért az antik klasszikusokat csak eszköznek használta és lecsökkentette a tananyagban.⁵⁸ Gezelius példaképének, Comeniusnak realista és természetszerű pedagógiája részben viszont közel állt az antik pedagógiához és szemléletmódhoz, hiszen az érzékelésen és tapasztalaton alapuló oktatási folyamat, valamint a reáltárgyak előtérbe

⁵⁵ LEINONEN, 1998. 50., 58–60.; 130.; 136.; 145–150. p.

⁵⁶ LEINONEN, 1998. 63–66. p.

⁵⁷ TÄHTINEN –SKINNARI, 2007. 58–60. p.

⁵⁸ Vitájukról bővebben írt: LEINONEN, 1998. 194–204. p.; LAASONEN, 1977. 340–344. p.

helyezése antik mintán alapult.⁵⁹ Gezelius végül ezt a kettősséget azzal oldotta fel, hogy az élet értékeit keresztyén szemmel kell nézni, a világot érintő kérdésekben pedig lehet az antik hagyományokra támaszkodni.

Ahogy fentebb említettük, Gezelius kiemelte a görög és héber nyelvek fontosságát, ezáltal pont ellenkezőjét írta és követelte, mint a természetelvű pedagógia.⁶⁰ Comenius csak későbbre teszi ezen nyelvek tanítását, és nem is kíván meg alapos görög és héber tudást, s nála a latin nyelv is csak eszköze bizonyos tudások megszerzésének.

A természetelvű pedagógiának nem volt része a kaloda vagy a megszégyenítés, bizonyos helyeken – a rothoviusi hagyományos szigor hatására – mégis végső fegyelmező eszközként feltünteteti ezeket Gezelius.

Gezelius Comenius elveinek követése révén sokat érhetett el. Általa jelentősen fejlődött a papképzés, a népművelés, az antik nyelvek oktatása, tankönyveit még az 1800-as években is használták. Ő álmodta meg a vándoriskola rendszert, de ezt csak utódainak sikerült ténylegesen a gyakorlatba átültetni. Egyházszervezésének rendeletei (meghallgatások, kántortanítók) is éltek a 19. századig. Módszerei a mai modern pedagógia alapjait fektették le, egy részük még ma is használható vagy legalábbis megfontolandó. Kijelenthetjük tehát, hogy bár maga Comenius Oxenstierna iskola-reformmal kapcsolatos kérését eredeti formájában nem teljesítette, Gezeliuson keresztül mégis nagy százaléka megvalósult annak, amit Comenius gondolt, és amelyet vártak volna tőle.

Gezelius, sokat merítve Comenius munkáiból, a finn nemzetet továbblendítette a fejlődés útján, elhintette a szélesebb körökre kiterjedő kultúra alapjait. Olyan lendületet adott a felzárkózásnak, melyből a finnek még az 1800-as években is erőt meríthettek. Mindezt a hatást elsősorban annak köszönheti, hogy felismerte Comenius nagyságát, és nem másolta, hanem alkalmazta az ő pedagógiai elképzeléseit.

Comenius Magyarországon

Miután Comenius a Svéd Birodalomból távozott, visszatért övéihez, akik 1648-ban püspöknek választották. Csalódott volt a vesztfáliai béke kimeneteletét illetően, mivel Morvaországban nem érvényesült a vallásszabadság.⁶¹ A cseh-morva testvérek nyitottak voltak a lutheri és kálvinista tanokra is,⁶² így Európa protestáns országaiban találtak menedéket a béke után. Nagy

⁵⁹ MALMIO, 1933. 182–184. p.

⁶⁰ A Turkui Akadémián folyó keleti nyelvek oktatásával kapcsolatban bővebben ld. HARVAINEN, TAPANI: Simon Paulinus – 300 vuotta ensimmäisen heprian kieliopin ilmestymisestä Suomessa. In: Suomalaisen eksegetiikan ja orientalistiikan juuria. Ed.: Antola, Ilkka – Halén, Harry. Helsinki, 1993. (SKHS 161.) 71–103. p.

⁶¹ R. Várkonyi Ágnes tanulmányában bővebben kifejti Comeniusnak a vesztfáliai békéről vallott álláspontját és ennek összefüggéseit az egységre való törekvéssel. Id.: R. VÁRKONYI ÁGNES: Comenius és a vesztfáliai béke Európája. In: Comenius és a magyar művelődés. Szerk.: Csorba Csaba – Földy Ferenc – Ködöböcz József. Sárospatak, 1994. (Bibliotheca Comeniana, V.) 16–25. p.

⁶² DIENES DÉNES: I. Rákóczi György és a cseh-morva atyafiak. In: Művelődésünk múltjából. Comenius, I. Rákóczi György és más tanulmányok. Szerk.: Csorba Csaba – Földy Ferenc – Ködöböcz József. Sárospatak, 1999. (Bibliotheca Comeniana, VIII.) 75. p.

számban települtek le a Felvidéken, egészen Miskolcig húzódtak. Sárospatak a műveltség központjaként és a Rákócziak védő jelenlétével mentsvárat jelentett a menekülteknek. Comenius észrevette a segítséget nyújtó kezecskét és a szétszóródó gyülekezetének közelsége okán Patakot választotta munkahelyéül.⁶³ Bár a testvérek egyházát nem ismerték el a hivatalos egyházak, később annyit sikerült elérniük, hogy a kálvinisták befogadták őket és hivatalosan csatlakoztak a helvét irányzathoz.⁶⁴

1650-ben Lorántffy Zsuzsanna hívta Sárospatakra Comeniust a magyar iskolarendszer reformálására, ahol hatékonyan érvényesítette és alakította gondolatait, realista szemlélettel. A pataki puritánok és Comenius vallási türelmet, kegyességet és egységet hirdető gondolatai megegyeztek. Mivel ilyen eszmevilágban nevelték a leendő értelmiséget, nem csodálkozhattunk, ha Felső-Magyarország vidékein befogadták a cseh testvéreket.⁶⁵

1654-ben Comeniust visszahívták Lesznóba, majd onnan 1656-ban Hamburgon keresztül Amszterdamba menekült, ott élte élete utolsó éveit. Angol és holland barátai segítették, valamint De Geer fia, Lorentz. 14 évet élt Amszterdamban, mondhatni a legboldogabbjait, mivel taníthatott és munkáit is kiadhatta. Comenius élete végéig hitt az ezeréves békés, új birodalom eljövételében. 1670. november 15-én halt meg.

Comenius hatása a magyar iskolarendszerre

Finnországban láthatóan Gezeliuson keresztül mégis sikerült megvalósítani Comenius gondolatainak és újításainak jelentős részét. Mivel ezután Magyarországon is járt, érdekes kérdés, hogy mit és hogyan csinált itt, sikerült-e legalább annyit megvalósítania elképzeléseiből közvetetten vagy közvetlenül, mint a Svéd Birodalomban.

Comenius Magyarországon, Sárospatakon töltött négy évének hatása fontos az európai neveléstudomány fejlődésében, bár a magyar kutatók előszeretettel túloznak ennek jelentőségéről. A feltörekvő polgárság pedagógiai elméletének és gyakorlatának rendszerét alkotta meg, ő volt az első, aki tudományos pedagógiai rendszert dolgozott ki.⁶⁶ A négy év alatt eszméiből és gondolataiból tapasztalatot és gyakorlatot formált, és olyan átalakításokat rendelt el, melyek által még hasznosíthatóbbak lettek pedagógiai újításai. Tankönyveket szerkesztett és utasításokat adott a Pataki Kollégium vezetéséhez és az ott folyó oktatáshoz. A magyarországi állapotok, műveltség, igény, cél alapján kereste meg az iskola feladatait és szervezte az

⁶³ HÖRCSIK RICHÁRD: Comenius és az észak-magyarországi cseh-morva emigráció. In: Comenius és Magyarország. Szerk.: Csorba Csaba – Földy Ferenc – Kődöböcz József. Sárospatak, 1990. (Bibliotheca Comeniana, III.) (továbbiakban: HÖRCSIK, 1990.) 145–148. p.

⁶⁴ ŽBIRKOVÁ, VIERA: A Cseh Testvérek nyugat-szlovákiai gyülekezetei és Comenius. In: Comenius és a sárospataki iskola. Szerk.: Csorba Csaba – Földy Ferenc – Kődöböcz József. Sárospatak, 1997. (Bibliotheca Comeniana, VI.) 69–70. p.

⁶⁵ HÖRCSIK, 1990. 148–149. p.

⁶⁶ KÖDÖBÖCZ JÓZSEF: Comenius nyomában Magyarországon In: Comenius és Magyarország. Szerk.: Csorba Csaba – Földy Ferenc – Kődöböcz József. Sárospatak, 1990. (Bibliotheca Comeniana, III.) (továbbiakban: KÖDÖBÖCZ, 1990.) 25. p.

iskola munkáját. Remélte, hogy a pataki iskola újabb születő iskolák példaképevé válik.⁶⁷

Amikor Comeniust Lorántffy Zsuzsanna meghívta Patakra, Magyarországon a „cuius regio, eius religio” elvén a földesurak politikai hovatartozása befolyásolta a vallást és az ettől függő nevelési módot. Csak kevés II. Rákóczi Ferenchez hasonló úr adta meg a vallásszabadságot és gondolkozott példamutatóan szabadon. A magyar tanítók a külföldön, Luthertól, Sturmától, Melanchthontól, Erasmustól szerzett tudásukat és az oktatási reformtervezeteket nem tudták teljes mértékig átadni és megvalósítani Magyarországon. A humanista alapokon nyugvó oktatás még inkább erősítette a nyugati és a magyar hagyományok közötti különbséget, a Habsburgok, illetve az ellenreformáció miatt pedig már a protestánsüldözések is elkezdődtek.⁶⁸

Comenius Patakra egy olyan eszmei harc közepébe érkezett, melyben az újdonságoknak sokan ellene voltak, ám a viták is azt igazolják, hogy nem volt szellemileg kihalt az a magyar társadalom, ahová Comenius bekerült.⁶⁹ Azonban Lorántffy Zsuzsanna is csak férje halála után, Medgyesi hatására hívta vissza Tolnai Dali Jánost⁷⁰ az udvarba és ennek kérésére Comeniust. Lorántffy Zsuzsanna a fejlődés híve és követője volt. Férje, I. Rákóczi György már hívta Magyarországra Comeniust 1644-ben, aki ekkor még a svédektől várta társainak megmentését. A vesztfáliai béke után viszont a Rákócziakba vetette minden bizodalját. Ifjúkori mesterei révén (Johann Heinrich Alsted, Ludwig Philipp Piscator, Johann Heinrich Bisterfeld⁷¹), akik Erdélybe kerültek, ismertté vált Magyarországon. Várták őt, és a fejedelmi udvarban a körülmények is adottak voltak munkájához.⁷²

Comenius az intézmény fénykorát hozta el. Sárospatakon kipróbálta terveit, és megkövetelte a tanításban a fokozatosságot, a szemléltetést, az önállóságra való nevelést, a tanítóknak a jó fizetést, a szegény diákoknak pedig ingyen tanulási lehetőséget. Új tárgyakat vezetett be, új stílusú, képes tankönyveket írt, új módszereket használt, modernizálta az iskolát és az ott folyó munkát. Az *Orbis pictus* c. nagy műve Patakon született meg, ahogyan a játékoságot kiemelő *Schola Ludus* is. Bevezette az iskolai színjáté-

⁶⁷ KÖDÖBÖCZ, 1990. 27–29. p.

⁶⁸ KEMÉNY GÁBOR: A pedagógiai tudat kialakulása Magyarországon. Neveléstörténeti tanulmányok. Bp., 1986. (továbbiakban: KEMÉNY, 1986.) 54–57. p.

⁶⁹ KOVÁCS ENDRE: Comenius Magyarországon. Bp., 1970. 34–35. p.; KÖPECZI BÉLA: Comenius és a magyar művelődés. Bp., 1994. (továbbiakban: KÖPECZI, 1994.) 12–13. p.

⁷⁰ Tolnai Dali János (1606–1660) Az angliai puritanizmus magyarországi népszerűsítője. Tudását 1631–32-ben a leideni, franekeri, groningeri, angliai egyetemeken gyarapította. A presbitériumokról való gondolkozása ellenállásba ütközött. Magyar nyelven akart tanítani, Ramus híveként az arisztotelészi logika mellett és így Keckermann ellen érvelt, ami elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy hivatalából elbocsássák, de kegyes úrnőjénél menedéket talált.

⁷¹ Herbornból Gyulafehérvárra menekülő református teológus, filozófus, tudós, tanító.

⁷² MALLER SÁNDOR: Comenius és Sárospatak. In: Comenius példája. Szerk.: Csorba Csaba – Földy Ferenc – Ködöböcz József. Sárospatak, 2004. (Bibliotheca Comeniana, XI.) (továbbiakban: MALLER, 2004.) 13–14. p.

kot, valamint nyomdák létesítését sürgette.⁷³ Patak továbbá a nagy enciklopédikus műve érlelésének színhelye volt. Mindezek mögött azonban az emberi nem boldogítására való törekvés állt, és igazi emberré akart nevelni mindenkit. Úttörője lett így a népnevelésnek, a racionalizmusnak, az utilitáriusoknak,⁷⁴ a nők szellemi felszabadulásának.

Idő előtt rájött, hogy nem minden elméletét lehet átültetni a gyakorlatba, hogy az anyanyelvoktatás módszereit erősen befolyásolják az adott nyelv sajátosságai. Maller Sándor írja, hogy bár jól haladt a Pataki Kollégium oktatásrendszerének átalakítása, összességében mégis lassúnak bizonyult. Hiába írt meg Comenius egy hétosztályos alapképzésről szóló tervezetet részletekbe menően, erre az iskolára, ahol hagyományok és szokások uralkodtak, és persze sietteték az újításokat, nem lehetett alkalmazni művét, és csak három osztály tanmenetét sikerült a helyzet alapján újraírnia. Az osztályok hamarabb elindultak, mint ahogy a tankönyveket ki tudták volna nyomtatni, és megfelelő számú tanár sem volt, így a felsőbb éves diákok oktattak, akiknek nem volt olyan nagy tapasztalatuk.⁷⁵ Comenius mindent szeretett előre megtervezni, alaposan előkészíteni. Igyekezett az iskola sajátosságait figyelembe venni, az ott folyó korábbi munkára építeni, a célokat kitűzni és mielőbb beteljesíteni. Saját eszméi életében és munkásságában tükröződtek. Négy év alatt nem sikerült mindent elérnie, viszont olyan alapokat fektetett le és olyan tanácsokkal hagyta el Patakot, melyek alapján a felvirágozásra nagy esély lett volna.

Igyekezete Patakon azonban nem volt elegendő. Nem nézték jó szemmel a változásokat, magas fizetése szemet szúrt a tanártársainak. Nem minden esetben tudták követni vagy nem értették gondolatmenetét. Nem tudott itt mindent megvalósítani terveiből, részben mert irigyekre és ellenzőkre talált, részben, mert az akkori magyar szellemi élet aktív résztvevői nem voltak felkészülve ilyen nagy változásokra. A saját hazai tanítóknak nagyobb tekintélyük volt, mint a pánszofista szellemben ténykedő Comeniusnak. Nem érezte otthon magát Patakon sem. A magyart, mint nemzetet sokra tartotta, de felismerte a hibáit is. Problémalátása kivételes és máig példamutató.⁷⁶ Comenius azt vallotta, hogy az egységes, békés harmonikus emberi társadalom alapja az egész életen át tartó tanulás, melyre Füle Sándor szerint ma nagy szükség lenne például Magyarországon.⁷⁷

A mecénás fejedelmi özvegy és annak fia halálával sötét idők jöttek a pataki kollégiumra, mivel a katolikus Báthori Zsófia és fia, I. Rákóczi Fe-

⁷³ Az iskoladrámáról: NAGY JÚLIA: A Schola Ludus és a magyarországi református iskolai színjátékok. In: Comenius és a sárospataki iskola. Szerk.: Csorba Csaba – Földy Ferenc – Kődöböcz József. Sárospatak, 1997. (Bibliotheca Comeniana, VI.) 75–82. p. A nyomdákval kapcsolatosan: KÖDÖBÖCZ JÓZSEF: Sárospatak a magyar művelődés történetében. Sárospatak, 1991. 104–105., 118. p.

⁷⁴ Utilitáriánizmus: angol társadalometikai tan, amely a tett erkölcsi értékét azon méri, mennyiben hasznos a közjóra nézve. Követői az utilitáriusok, akik mindent a hasznosság szempontjából bírálják.

⁷⁵ MALLER, 2004. 13–15. p.

⁷⁶ KEMÉNY, 1986. 81–83. p.; KÖDÖBÖCZ, 1990. 26. p.

⁷⁷ FÜLE SÁNDOR: Az egész életen át tartó tanulás elmélete Comeniustól napjainkig. In: Comenius példája. Szerk.: Csorba Csaba – Földy Ferenc – Kődöböcz József. Sárospatak, 2004. (Bibliotheca Comeniana, XI.) 39–40. p.

renc jezsuitákkal szimpatizáltak, így az iskolának bujdosnia kellett. Egy ideig gazdag főurak kegyeiből tartotta fenn magát, de végül Debrecenbe kellett menekülnie.⁷⁸ Ez a szerencsétlen fordulat a cseh-testvérek számára is rossz időket hozott.

Comenius csalódása annak is köszönhető, hogy a misztikus, chilialista Drabik Miklós próféciai alapján hitte, hogy Rákóczi Zsigmond és II. Rákóczi György azok a kiválasztottak, akik a Habsburgok és a pápa ellen megvédik a protestánsokat, így a cseh-morva testvéreket is.⁷⁹ Korábban, a 30 éves háború idején ilyen, a kiválasztott nép eszméjéből továbbfejlesztett szent had szereppel a Svéd Birodalom hadseregét és vezetőjét, Gusztáv Adolfot ruházták fel, melyről magyar prédikációk is tanúskodnak. (Például Nagyari József esetében.) Ám a politika mást hozott, és a jóslatok nem teljeseztek be.⁸⁰

Comenius sohasem felejtette el a magyarokat és a Patakon töltött négy esztendőjét.⁸¹ Hasznosnak érezte magát még akkor is, ha álmait nem tudta megvalósítani. Viszont mintaiskolát hozott létre, melynek köszönhetően sok hasonló született.

Comenius svéd birodalmi és magyarországi munkásságának összehasonlítása

Ha Comeniusnak a két országban való tevékenységét összehasonlítjuk, mindenképpen figyelembe kell vennünk két tényezőt. Alapvetően bárhol is szépiténénk és szeretnénk elhinni, hogy Comenius kiemelten a finnek és magyarokat akarta megjobbitani, és csak ez motiválta őt, bele kell törődnünk, hogy a meghívások elfogadásának háttérében Comeniusnál sokat jelentett az, hogy tud-e azzal segíteni a cseh-morva testvéreken (Sárospatakra először a hittestvéreinek meglátogatása céljából érkezett.⁸²). A politikai helyzetet követve gondolkodott el azon, hová érdemes menni, és kiktől várhat segítséget. Érezhetően mind Oxenstiernától, mind Rákóczitól nagyon várta a támogatást, és visszavetette lelkesedését az ezzel kapcsolatos csalódás. Másrészt hiába töltött kicsit több időt a svédek javára munkálkodva, Magyarországon később már gyakorlottabb volt és céltudatosabban tudott dolgozni, több tapasztalattal a háta mögött. Fontos még kiemelni azt is, hogy mind a három részre szakadt Magyarország, mind a Svéd Birodalom a 17. század Európájának kulcsfontosságú államai voltak politikai szempontból. Előbbi a törökök visszaszorításával, utóbbi területi hódításaival, háborúival került a középpontba.

Sajnos azt is látnunk kell, hogy mindkét országban akadtak irigyei, akik nem nézték jó szemmel munkálkodását vagy épp a fizetésének mennyiségét. Minkét helyen konkrét elképzelés volt a munkaadó részéről, mi

⁷⁸ KEMÉNY, 1986. 60–61. p.

⁷⁹ KÖPECZI, 1994. 12–13. p.

⁸⁰ GYŐRI L. JÁNOS: Nagyari József tábori prédikációi. Debrecen, 2002. (Csokonai könyvtár. Régi kortársaink, 9.) 24–29. p.

⁸¹ POLIŠENSKÝ, JOSEF: Comenius, Magyarország és az európai politika a XVII. században. In: *Magyar Pedagógia*, 1972. 2. sz. 179–184. p.

⁸² KÖDÖBÖCZ JÓZSEF: Comenius pataki munkásságának hatóköre. In: Comenius és a hazai művelődés. Szerk.: Ködöböcz József. Sárospatak, 2002. (Bibliotheca Comeniana, IX.) 123–124. p.

lenne a Comeniusnak szánt feladat, mit várnak el tőle hírneve alapján. Annak ellenére, hogy mindkét helyen megadtak minden megfelelő anyagi és egyéb támogatást (mindez önmagában persze pozitív), nem igazán vették figyelembe az ő személyes hozzáállását. Például Comenius hiába írta Oxenstiernának és De Geerne, hogy más ügyeket is intéznie kell, illetve más feladatai is akadtak, ők üzletként tekintve munkáját időhatárt szabtak neki. Comenius mindkét esetben látta a siettetés negatívumait. Mind Magyarországon, mind Svédországban nagy volt a hazai tanítók befolyása, ennek következtében nem valósult meg pár alapvető gondolata. Nem tudhatjuk azonban, mennyire érdemes felróni mindezt a fogadó országoknak, mert Comenius hosszú távú hatásának a kulcsa pont az, hogy alkalmazták – nem pedig átvették – újításait. Ezen kívül sok olyan elképzelése is volt, melyeket bár közvetlenül nem, de közvetetten mégis sikerült végrehajtani mind a Svéd Birodalomban, mind Magyarországon.

Az eszméivel azonban más a helyzet. Annyit a magyarok javára írhatunk, hogy abban a politikai és vallási környezetben, ahová ekkor Comenius került, sok eszme és irányzat helyt kapott. Nem mondható, hogy békében megfért mindegyik irányzat a másikkal, mert perekkel és elbocsátásokkal találkozunk (például Tolnai Dali János esetében), de Comenius nem ütközött olyan ellenállásba pánszofizmusával kapcsolatban, mint Svédországban. Ennek politikai és vallástörténeti okai is vannak. Míg a Svéd Birodalomban minél nagyobb egységességre törekedtek, és semmiképpen nem akartak új eszméket beengedni, vagy csak nagyon tudatosan megválogatva fogadták el az ilyeneket, addig az ekkor három részre szakadt Magyarország északi környéke politikailag még semleges területként nem volt ennyire ellenálló. Comenius hatása annak is köszönhető, hogy egyrészt egy olyan, mindenre kiterjedő és alkalmazható rendszert dolgozott ki, mely viszonylag szabad, és az akkori időkben aktuális és szükséges volt, másrészt mindkét helyen időben felismerte egy-két befolyásos ember az ő nagyságát, és elhintette eszméit és módszereit úgy, hogy azok egészen máig meghatározzák az oktatást.